УДК УДК 37.017.7:373.8

Громадянське виховання у працях українських та британських учених

Т.В.Кравченко
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

*Corresponding author. E-mail: radius@ukr.net

Анотація. У статті розглянуто пріоритетні ідеї вітчизняних та зарубіжних та науковців щодо сутності громадянського виховання. Розкрито особливості реалізації громадянського виховання в освітньому процесі закладів вищої освіти України та Великої Британії. Визначено та охарактеризовано основні форми програмного залучення бакалаврів до громадської діяльності у системі громадянської освіти Великої Британії (навчання через суспільно корисну працю, громадсько-навчальна діяльність, громадсько-дослідницька діяльність).

Ключові слова: *громадянське виховання, громадянськість, громадянська відповідальність, заклад вищої освіти, навчання через суспільно корисну працю.*

Постановка проблеми. Громадянське виховання як для британської вищої школи, так і української має важливе значення, оскільки у сучасних умовах саме воно пов'язане з розвитком єдиного європейського освітнього середовища. Зокрема британські педагоги розглядають громадянське виховання як ядро національного патріотизму і засіб виховання законослухняного громадянина. З огляду на це важливим і актуальним постає концептуальне осмислення теоретичних і прикладних основ громадянського виховання; розширення знань щодо громадянської освіти у Великій Британії з урахуванням виховної ситуації в Україні; вивчення традиційних і сучасних методик виховання громадянськості у британських студентів з метою використання всього раціонального, корисного та цікавого для українського освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідженні ми опиралися на роботи англійських педагогів: Б. Кріка, А. Гіденса, Д. Хітера, Д. Кера, Дж. Кіна, Е. Гелнера. Означену проблему сьогодні активно розробляють Р. Баттістоні, В. Гадсон, Р. Хаґінс, Дж. Келлі, С. Куртіс, А. Блер, Б. Аксфорд, Д. Редлавск, Н. Вілсон, С. Маіле, Д. Ґріффітс та ін.

Серед українських учених, що досліджували категорію громадянського виховання потрібно відзначити роботи: К. Ушинського, А. Макаренко, В. Сухомлинського, Г. Ващенко. Педагоги закликали виховувати покоління людей відданих своєму народові, палких патріотів, здатних вивести свій народ на рівень цивілізованої нації. Ґрунтовне дослідження концептуальних засад національного виховання здійснено у працях І. Беха, М. Євтуха, П. Кононенка, В. Кузя, О. Любара, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської та ін. Проблему громадянського виховання української студентської молоді вивчали: Т. Ліхневський, М. Михайличенко, Н. Нікітіна, А. Панчук, В. Плахтєєва, І. Сопівник, І. Щербак та ін.

Попри наявні розбіжності щодо суспільних реалій, в яких відбувається громадянське виховання українських та зарубіжних студентів, можна виявити чимало схожих, споріднених ознак, що покладаються в основу цього процесу. У цьому контексті актуалізується необхідність вивчення та узагальнення зарубіжного, зокрема британського досвіду громадянського виховання, що сприятиме винайденню прогресивних позицій для підвищення його ефективності в умовах сучасного українського соціуму**.**

Метою статті є висвітлення теоретичних підходів до визначення поняття «громадянське виховання» у закладах вищої освіти Великої Британії та України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку звернімося до напрацювань українських освітян у зазначеній сфері. Так, у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності подано таке визначення громадянського виховання: «Громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними» [4, с. 7].

Незважаючи на те, що тлумачення цього поняття, на наш погляд, дещо звужує можливості громадського виховання, воно орієнтує передусім на розвиток громадянськості. Окрім громадянськості, у процесі громадянського виховання формуються також патріотизм, національна

самосвідомість, культура міжетнічних відносин, планетарна свідомість, правосвідомість, громадянська позиція, а також громадянський обов'язок і громадянська відповідальність.

На сьогодні багато дослідників визначають громадянську відповідальність як складову громадянськості. Так, наприклад, П. Ігнатенко, Н. Косарєва, В. Поплужний і Л. Крицька, характеризуючи громадянськість, виокремлюють такі якості, як патріотизм, орієнтація на гуманістичну ідеологію, політична, правова та моральна культура, гідність, соціальна справедливість і відповідальність тощо [6].

Схожої думки дотримується український учений І. Бех, який об'єднав громадянські якості у певний блок, що надало можливість визначити громадянина як патріота своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей він називає такі: громадянську свідомість, почуття громадянської гідності, почуття громадянської відповідальності та обов'язку, громадянську мужність, прихильність до державних інтересів, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, громадянську активність, повагу до національних традицій, державний оптимізм [1, с. 4-5].

Український освітянин О. Вишневський, досліджуючи зміст виховання, виокремив у ньому національний і громадянський аспекти. Учений акцентує увагу на тому, що національне виховання зорієнтоване на національні цінності (українська ідея, державна незалежність, патріотизм, любов до рідної культури та ін.), тоді як громадянське виховання має формувати у молоді систему вартостей громадянського суспільства (свобода, прагнення до соціальної гармонії, культура соціальних і політичних стосунків та ін.) [3, с. 30-31].

Двозначність терміна «національне виховання» в сучасному педагогічному контексті О. Вишневський розглядає, з одного боку, як виховання, що випливає з основ державності й обумовлене процесами державотворення. Таке виховання (повертаючись до поглядів К. Ушинського) доцільно називати українським. З іншої сторони, це національно-етнічне виховання нашого народу, під яким розуміються виховні зусилля, спрямовані на відродження природо-відповідного національного самоусвідомлення української дитини» [3, с. 55].

На думку О. Вишневського, патріотичне виховання помилково ототожнюють з громадянським вихованням, що ніяк не пов'язано з типом суспільного устрою і орієнтується не на ідеали демократії, а на національну ідею через багатозначність терміна «громадянин». Насправді, до поняття «громадянського виховання», вважає учений, близько стоїть термін «цивільне виховання» [3, с. 25].

Видатний український вчений, педагог, психолог Г. Ващенко, окреслюючи завдання національного виховання української молоді, акцентував на важливих позиціях, які сьогодні визначаються як головні напрями громадянського виховання: виховання патріотизму й громадянської пошани, гідності, гордості й прагнення захищати власні права й права інших. Педагог закликав виховувати любов до свого народу і справедливе відношення до інших, зазначаючи, що жодна держава не може розв'язувати будь-яку важливу проблему, не враховуючи прагнень інших народів. Виховати в українській молоді міцну волю і суцільний характер, за Г. Ващенком, означає прищепити їм прагнення до високої мети. Такою метою є благо і щастя Батьківщини [2, с. 163-177].

Отже, Г. Ващенко, не вживаючи поняття «громадянське виховання», органічно пов'язував його з національним.

А. Панчук під громадянським вихованням студентів університету розуміє процес формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства. Він переконаний, що громадянськість як якість особистості охоплює: патріотизм, національну свідомість, лояльне ставлення до встановлених у державі законів, почуття власної гідності, повагу до прав людини, уміння дотримуватися прав і обов'язків тощо. Вона забезпечує громадянську спрямованість особистості як сукупність стійких мотивів, що орієнтують на ідентифікацію з українським народом, громадянськими цінностями, та громадянську поведінку, яка зумовлює прояв індивідом активності в різних сферах суспільного життя [8, с. 75].

Зазначимо, що згадані вище погляди українських учених певною мірою співпадають з поглядами британських педагогів. Так, ще англієць Р. Оуен указував на необхідності виховувати у людині суспільні почуття до ближніх і всього людства. Під вихованням він розумів культивування та вправляння здібностей природи за допомогою всіх обставин, включаючи й осіб, які оточують індивідуума, починаючи від його народження в утробі матері і до смертного часу. Виходячи з ідей французьких матеріалістів про співпадання особистісного інтересу з суспільним і про формування характеру середовищем, Р. Оуен дійшов висновку про необхідність створення умов, за яких особистий інтерес індивіда співпадав би з суспільним інтересом [7, с. 76].

Цікавими у межах зазначеного постають погляди Дж. Локка, який використовував поняття «громадянське суспільство» і «держава» як взаємозамінні. Дослідник уважав, що для правильного розуміння політичної влади важливе значення має поняття свободи. Англійський педагог та філософ при цьому зазначав, що, маючи необмежену свободу, ніхто не може мати свободи нищити себе або іншого, жодна людина не повинна завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі іншої людини [5, с. 14].

Сучасні науковці Великої Британії (Левіс, Сміт, Маккензі та ін.) стверджують, що громадськість базується на знанні принципів демократії, справедливості, рівності, громадянських прав, свобод та обов'язків, розумінні цілей, цінностей і стратегій основних соціо-політичних рухів на національному, європейському та світовому рівнях; уміннях критично і креативно осмислювати проблеми громадськості, брати конструктивну участь у діяльності громади, а також долучатись до процесу прийняття рішень на різних рівнях: місцевому, національному, загальноєвропейському; ставленні, що передбачає повагу до прав людини, цінування і розуміння відмінностей між ціннісними системами різних релігійних або етнічних груп [13, p. 10].

У результаті аналізу літературних джерел, можемо зробити висновок, що основними формами громадського виховання студентів України та Великої Британії у рамках навчальної програми, що сприяє формуванню громадянськості є навчання через суспільно корисну працю (англ. service learning), практика (англ. work-based learning), громадсько-навчальна діяльність (англ. community-based learning), громадсько-дослідницька діяльність (англ. community-based research). Слід наголосити на тому, що ці форми не можуть бути описані як сталі, чітко окреслені, а радше як змінні, взаємопов'язані та взаємоохоплюючі.

За визначенням Р. Ґ. Брінґла і Дж. А. Гатчер «навчання через суспільно корисну працю − це форма навчання, що оцінюється відповідною кількістю кредитів і передбачає участь студентів в організованій суспільно корисній праці, що сприятиме глибшому розумінню змісту курсу, ширшому сприйняттю дисципліни і підвищенню рівня громадянської відповідальності» [11, p. 180].

Дж. Аннетт пропонує наступне визначення навчання через суспільно корисну працю «це форма емпіричного навчання, де студенти навчаються шляхом виконання роботи для покращення добробуту громади. Воно включає рефлексивні види діяльності, що дозволяє студентам розвинути необхідні навички, підвищити рівень громадянської свідомості і сформувати активну громадянську позицію» [9, p. 83].

Отже, навчання через суспільно корисну працю – це освітня стратегія, що поєднує служіння громаді, навчання і рефлексію, щоб збагатити навчальний процес, розвинути почуття громадянської відповідальності і сприяти зміцненню громади. На відміну від волонтерської діяльності, що не має структурованих зв'язків з навчальною програмою, навчання через суспільно корисну працю базується на змісті навчальної програми і сприяє отриманню ефективних результатів, коли такі види діяльності пов'язані з навчальним матеріалом через рефлексивний аналіз. На відміну від практики, навчання через суспільно корисну працю не обов'язково зосереджується на розвитку професійних навичок.

Основними завданнями навчання через суспільно корисну працю є: забезпечити використання студентами академічних, соціальних та особистісних умінь і навичок, щоб встановити партнерські зв'язки з громадою, визначити і вирішити її проблеми; підвищити рівень громадської активності студентів, забезпечити глибше розуміння себе, громади і суспільства загалом; поєднати теоретичний зміст курсу з практичною діяльністю шляхом реалізації соціальних проектів; сприяти формуванню лідерських якостей, розвивати у студентів здатність брати на себе ініціативу, вирішувати проблеми, працювати у команді і демонструвати свої здібності під час та через допомогу іншим. Навчання через суспільно корисну працю забезпечує реалізацію суспільної ролі університетів та сприяє формуванню важливих якостей громадянина: соціальної і моральної відповідальності, політичної грамотності, громадської активності. Таке навчання надає студентам можливість розвинути важливі навички і особистісні якості, зокрема розуміння складного і взаємопов'язаного світу, критичне мислення, навички вирішення проблем, комунікативні навички, толерантність, повагу до вірувань, поглядів і переконань інших людей.

Науковці Р. Голлістер, Н. Вілсон, П. Левін вважають, що студенти, які займаються громадською діяльністю, ймовірніше думатимуть про потреби та інтереси інших людей, про громади, у яких вони навчаються, про зобов'язання, які на них покладаються [12, p. 18].

Дж. Елштаін стверджує, що навчання через суспільно корисну працю передбачає виконання проектів, які знаходяться на перетині расових, етнічних або класових меж, що сприяє розвитку полікультурності [10, p. 12].

Отже, навчання через суспільно корисну працю – це потужний інструмент, який допомагає студентам не лише досягнути академічних цілей курсу, але й відповідає принципам хорошої практики для дисципліни, формуючи свідомих громадян, які здатні критично мислити і розуміти різні точки зору. Вищі навчальні заклади Великої Британії у рамках національної стратегії посилення партнерських зв'язків з громадськістю у вищій освіті, розробляють та реалізують механізми програмного залучення студентів до різних видів громадської діяльності, що забезпечує відкритість, підзвітність і діалог вищої школи з іншими учасниками процесу соціалізації, а також сприяє ефективній підготовці майбутніх фахівців, у яких шляхом виконання соціальних проектів на основі критичного і креативного мислення формується почуття громадянської відповідальності, виробляється здатність вести конструктивний діалог з іншими учасниками проекту і розвивається вміння адаптуватись до швидкозмінних умов сучасного світу.

Однак, потрібно зауважити, що у Великій Британії спостерігаються суттєві відмінності у підходах до громадянського виховання у межах усіх чотирьох (Уельс, Англія, Північна Ірландія, Шотландія) регіонів країни. Наприклад, в Уельсі громадянське виховання реалізується через предмет «Здоров'я і суспільство» (Physical and social education PSE). Окрім того запроваджено предмет «Громадянознавство» (Citizenship). Його зміст охоплює різні аспекти духовного, морального виховання, розвиток соціальних і культурних навичок, які покликані впливати на особистісний розвиток учнів. Завдання цього предмета спрямовані на вивчення ролі основних політичних і соціальних організацій, які впливають на громадське і політичне життя Англії, вивчення обов'язків і розуміння ролі громадянської відповідальності; розкривається значення гуманності в сучасному суспільства, його різноманітність і характерні для нього відмінності (расові, національні, релігійні, культурні, фізичні, гендерні) [14, p. 39].

У Шотландії мета громадянського виховання полягає у формуванні добре освіченої, впевненої у собі людини, яка бере активну і значущу участь у громадському житті. Проте, на відміну від Уельсу, Англії та Північної Ірландії, тут немає окремого предмета, орієнтованого на громадянське виховання, це завдання вирішується на міждисциплінарному рівні.

На нашу думку, основна різниця між українськими та англійськими вченими у визначені «громадського виховання» в тому, що педагоги Великої Британії вживають це поняття при обговоренні проблем громадянської освіти. На їхню думку, предметне навчання суспільно-політичних дисциплін тільки тоді можна назвати громадянською освітою, коли викладання носить підкреслено виховний характер, коли воно спрямоване не на передачу деякої суми знань, а на формування особистої позиції в системі громадських стосунків.

В освітньому середовищі українських закладів вищої освіти це поняття розглядається як широка освітня концепція, що спрямована не лише на формування у майбутніх громадян уявлень про сучасні соціальні проблеми і шляхи їхнього вирішення, але і на виховання певних особистісних якостей, умінь і позицій, необхідних громадянину демократичного суспільства з урахуванням головної мети виховання – становлення свідомого громадянина, а також завдань професійної підготовки конкретної категорії фахівців. Іншими словами, в сучасній моделі громадянського виховання студентів закладів вищої освіти основною метою, на думку і українських, і англійських педагогів, є формування громадянськості як інтегративної якості особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, результати теоретичного аналізу дають можливість стверджувати, що переважна більшість як англійських, так і українських науковців розглядають поняття «громадянське виховання» як процес засвоєння особистістю соціокультурного досвіду, який дає їй можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною і захищеною в суспільстві та брати безпосередню участь у діяльності інститутів громадянського суспільства. Громадянське виховання – це цілеспрямований творчий педагогічний процес, реалізація якого має здійснюватись для розв'язання суперечностей, їхнє подолання в активній, педагогічно спрямованій і взаємопов'язаній взаємодії студентів і викладачів.

Громадянське виховання характеризується високим рівнем національної свідомості, патріотизмом, активністю народу, його героїчною боротьбою за свободу й незалежність, пов'язане з відродженням нації, демократизацією та гуманізацією суспільства, поглибленням самоуправління народу. Громадянське виховання орієнтує особистість на ідентифікацію з власним народом та громадою, громадянськими цінностями та громадянську поведінку. При цьому заклади вищої освіти відіграють важливу роль у справі громадянського виховання, адже саме вони виховують майбутню еліту нації, що буде готовою до здійснення професійної діяльності на загальнолюдських позиціях із урахуванням глобальних світових соціокультурних і технологічних процесів. Саме у вищому навчальному закладі формування громадянськості набуває ознак систематичного, послідовного, цілеспрямованого

процесу, який забезпечений не лише ґрунтовною методикою, а й потужним людський потенціалом відданих своїй справі педагогів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: [підручник] / Іван Дмитрович Бех.– К. : Либідь, 2008. – 848 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 191 с.
3. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Навч. посіб. – 3-тє вид., доопрац. І доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
4. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : Постанова Президії Акад. пед. наук України від 19 квіт. 2000 р. ; протокол № 1-7/4-49 // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
5. Кошолап, О. Ф. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи / О. Ф. Кошолап, М. І. Сметанський. – Вінниця, 2007. – 271 с.
6. Кучинська І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (ІІ пол. ХІХ ст.) / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. шк. – 2007. – № 8. – С. 53–54.
7. Левківський М. В. Історія педагогіки / М.В. Левківський. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 359 с.
8. Панчук А.П. Громадянське виховання студентів педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Андрій Паладійович Панчук; НАПН України, Ін-т проблем виховання. – Київ, 2012. – 210 с.
9. Annette J. Service Learning in an International Context / J. Annette // Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad. — 2002. — Vol. 8. — P. 83–93.
10. Battistoni R. Experiencing Citizenship: Concepts and Models for Service-Learning in Political Science. AAHE Series on Service-Learning in the Disciplines / R. Battistoni, W. Hudson. – Sterling, VA: Stylus Publishing, LLC, 1997. – 246 p.
11. Bringle R. G. Reflection in Service-learning: Making Meaning of Experience / R. G. Bringle, J. A. Hatcher // Educational Horizons, 1999. – P. 179–185.
12. Hollister R. M. Educating Students to Foster Active Citizenship / R. M. Hollister, N. Wilson, P. Levine // Peer Reviw. – 2008. – Vol. 10 (2/3). – P. 18–21.
13. Key Competences for Lifelong Learning: European Reference Framework. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 12 p.
14. Kerr D. Citizenship Education Longitudian Study: Literature Review. Citizenship Education One Year On – What does it mean? Emerging definitions and approaches in the first year of the National Curriculum Citizenship in England / D. Kerr, E. Cleacer. – Nottingham : DfES. – 2004. – 234 p.

REFERENCES

1. Bekh I.D. Education of the person: [textbook] / Ivan Dmitrievich Bekh-K .: Lybid, 2008. - 848 p.
2. Vaschenko G. The educational ideal / G. Vashchenko. - Poltava: Poltava Gazette, 1994. - 191 pp.
3. Vyshnevskyi O. Theoretical Foundations of Contemporary Ukrainian Pedagogy: Teaching. manual - 3rd addition. - K.: Knowledge, 2008. - 566 p.
4. The concept of civic education of a person in the conditions of Ukrainian statehood development: Resolution of the Presidium of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine dated April 19. 2000; Minutes No. 1-7 / 4-49 // Education Path. - 2000. - No. 3. - P. 7-13.
5. Kosholap, O.F. Civic education of student youth in the process of historical-local studies / O. F. Kosholap, M. I. Smetansky. - Vinnysa, 2007. - 271 p.
6. Kuchynska I. Progressive representatives of the national elite on the formation of a civil person (second half of the nineteenth century) / I. Kuchinska // Ukr. literature at school- 2007. - No. 8. - P. 53-54.
7. Levkivskyi M.V. History of pedagogy / M.V. Levkivskyi - K.: Educational Literature Centre, 2003. - 359 p.
8. Panchuk A.P. Civic education of pedagogical universities students in the process of tourist and local activities: diss. ... Candidate of Ped. Sciences: 13.00.07 / Andrii Panchuk; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Educational Problems. - Kyiv, 2012. - 210 p.
9. Annette J. Service Learning in an International Context / J. Annette // Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad. - 2002. - Vol. 8. P. 83-93.
10. Battiston R. Experiencing Citizenship: Concepts and Models for Service-Learning in Political Science. AAHE Series for Service-Learning in the Disciplines / R. Battiston, W. Hudson. - Sterling, VA: Stylus Publishing, LLC, 1997. - 246 p.

11. Bringle R.G. Reflection in Service-learning: Making a Meaning of Experience / R.G. Bringle, J.A. Hatcher // Educational Horizons, 1999. - P. 179-185.
12. Hollister R. M. Educating Students to Foster Active Citizenship / R. M. Hollister, N. Wilson, P. Levine // Peer Reviw. - 2008. - Vol. 10 (2/3). - P. 18-21.
13. Key Competences for Lifelong Learning: European Reference Framework. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007 - 12 p.
14. Kerr D. Citizenship Education Longitudian Study: Literature Review. Citizenship Education One Year On - What Does It Mean? Emerging Definitions and Approaches in the First Year of the National Curriculum in Citizenship in England / D. Kerr, E. Cleacer. - Nottingham: DfES. - 2004 - 234 p.

Kravchenko T.V.
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

CIVIC EDUCATION IN VIEWS OF UKRAINIAN AND BRITISH SCIENTISTS

Abstract. The article considers priority ideas of domestic and foreign scientists on the essence of civic education. The peculiarities of realization of civic education in educational process of higher educational institutions of Ukraine and Great Britain are revealed. The main forms of programmatic attraction of bachelors to public activity in the system of civic education of Great Britain (training through socially useful work, social and educational activity, public research activity) are defined and characterized.

Keywords: civic education, citizenship, civic responsibility, establishment of higher education.

Кравченко Т.В.,
Нациоанальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»

ГРАЖДАНСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ВО ВЗГЛЯДАХ УКРАИНСКИХ И БРИТАНСКИХ УЧЁНЫХ

Аннотация

В статье рассмотрены приоритетные идеи отечественных и зарубежных ученых о сущности гражданского воспитания. Раскрыты особенности реализации гражданского воспитания в образовательном процессе высших учебных заведений Украины и Великобритании. Определены и охарактеризованы основные формы программного привлечения бакалавров к общественной деятельности в системе гражданского образования Великобритании (обучение через общественно полезный труд, общественно-учебная деятельность, общественно-исследовательская деятельность).
Ключевые слова: гражданское воспитание, гражданственность, гражданская ответственность, учреждение высшего образования, обучение через общественно полезный труд.